تفسیرِ آیتِ خاتم النبیین

از

افاضات

حضرت مرزا بشیر الدین محمود احمد

امام جماعت احمدیہ الثانی

بسم الله الرحمان الرحيم

تفسیر آیت خاتم النبیین

حضرت امام جماعت احمدیه خلیفة المسیح دوم امیر امان الله فرمانروائے افغانستان را خطاب کرده نوشت۔

(یك) ’’اعتراض برجماعت ماایں میکنند که مامردم بعد از رسول کریم صلی الله علیه وسلم سلسله وحی الٰہی و نبوت را منقطع نمیدانیم۔ ایں اعتراض نیز نتیجۂ قلت تدبّر یا ثمرۂ عداوت و دشمنی است۔ حقیقت الامر ایں است که مابر الفاظ انحصار نداریم۔ تعبیر مدعا به ہر لفظے که باشد بوده باشد۔ پسند ماہمان است که درآں عزت و عظمتِ خداتعالیٰ و رسول اکرم صلی الله علیه وسلم باشد۔ ماہرگز برائے لمحۂ ہم قائل ایں عقیده نمیگردیم که چنیں کسے بعد از خاتم النبیین آید که رسالت آنحضرت صلی الله علیه وسلم رابند نموده کلمه جدید و قبله نو تجویز کند۔ واحداث شریعت جدیده نماید۔ یاحکمے را از احکام شریعت منسوخ گرداند۔ یا مسلمانان را از اطاعت آں سرتاج رسل برآورده بر اطاعتِ خود مائل سازد۔ یا خود از جادۂ اتباع آں سرور قدم بیروں نهد۔ یا اورا از جناب ایزدی بیواسطه و بیوسیله و بے ذریعۂ رسول کریم صلی الله علیه وسلم فیضے حاصل شده باشد بالفرض اگر ہمچو شخصے در دنیا پیدا شود۔ البتّه دین اسلام منسوخ و باطل

گردد۔ و وعدہ ہائیکه حق تعالیٰ بامحبوب خود فرموده است۔ ہمه دروغ بیفروغ برآید۔ نعوذ بالله من ذٰلك۔ و لیکن ما ایں امر را نیز گاہے پسند نمی تو انیم کرد که وجود ذی جود رحمة للعالمین سیّد المرسلین را آنچناں قرار داده شود که او تمام فیوض الٰہی را از مردم دریغ داشته ابواب رحمت الٰہی را بر روئے پس آیند گان مسدود فرموده است۔ و بجائے اینکه آمدن آں سرور عالم در ترقیات عالمیان ممد و معاون باشد۔ سدّ راه ترقیات ایشاں گشته است۔ گویا بجائے اینکه بنی نوع انسان را بخدا برسانند۔ از اعلیٰ مقامات وصول الی اللّٰه ایشاں را محروم ساخته است۔

چنانکه خیال اوّل یعنی بعثت پیغمبر تشریعی برباد کنندۂ اسلام است۔ ہمچناں ایں خیال نیز یعنی مبعوث نشدنِ پیغمبر غیر تشریعی بر ذات رسول اکرم صلعم یك حمله خطرناك است۔ و ما مردم جماعت احمدّیّه نه آنرا قبول توانیم کرد۔ نه ایں را۔ زیراکه ما یقین میداریم۔ براینکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم برائے عالمیاں یك رحمتے بود بس عظیم۔ و بر یقین ما چه حصر! ایں امر را ہر بینندۂ بچشمان خود می بیند۔ آں فخر اولاد آدم بقدوم میمنت لزوم خود اہل عالم را از فیوض سماوی محروم نگردانیده بلکه از بعثتِ شریفه خود دریائے فیوضات الٰہیه بیشتر از پیشتر جاری فرموده۔ اگر قبل از بعثت مبارکه فیض الٰہی مثل یك رودے یا نہرے بُود۔ به یمن تشریف آوری او بجہت تشنه کامانِ معرفت مثل بحر زخار

موجزن گردید است۔ زیراکہ پیش از ظہور آں ذات مقدسہ جوہر علم بکمال خود نرسیدہ بُود۔ و ظاہر است کہ بغیر علم کامل عرفان کامل دست نمی دہد۔ در مصحفِ مجید آں حقایق و معارف بیان شدہ است کہ در صحفِ اولیٰ مذکور نیست۔ پس اہل ایمان را از کفش برداری آں خلاصۂ اکوان در ایقان و عرفان ترقیات بے پایان حاصل آمدہ است۔ و افراد ایں امّت مرحومہ بہ آں مقامات علیا و مدارج قصویٰ می توانند رسید کہ امم سابقہ را بہ آں راہے نبود۔ و اگر ایں چنیں ایمان نداشتہ آید۔ باز برائے رسول کریم صلعم کدام فضیلت برسائر انبیاء تواند بُود۔ لا ریب ہمچو نبوّتے کہ بغیر اتباع آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حاصل آید ما منکرآں ہستیم۔ و بہ ہمیں سبب ما آمد ثانی مسیح ناصری را بعد از پیغمبر خدا انکار می کنیم مگر نبوتے را کہ از و عزتِ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم افزوں ثابت شود۔ نفی نمیتوانیم کرد۔

اے بادشاہ ذی جاہ! حق تعالیٰ ذات ترا مہبط انوارِ خود نماید۔ و سینۂ ترا برائے قبول حق وسیع فرماید۔ ہماں نبوت سلسلہ نبی سابق را کہ نبوت تشریعی باشد۔ مسدود می نماید۔ و ہماں نبوت ناسخ شریعت نبی گزشتہ تواند بود۔ کہ بلا واسطہ حاصل آید۔ اما نبوتے کہ از فیض اتباع نبی سابق کسے را دست دہد۔ و غرض ازاں محض اشاعت دین و اظہار علوشان آں نبی باشد۔ او ہر گز کا سر شانش نبود۔ بلکہ مظہر عزت و عظمت آں باشد۔ و بقائے ایں قسم نبوت از قرآن کریم

ثـابـت است۔ و عقلِ سلیم نیز دلالت می کند۔ که وجود اینچنیں نبـوت در امـت مـرحـومـه ممکن است۔ و اگر اینچنین نبوت ایں امـت را حـاصـل نشـود۔ پس ایں امت مرحومه را بر امم سابقه ہیچ فضیلتے و مزیتے نماند۔

رسـول کـریـمؐ فـرمـوده اسـت کــه در امت موسیٰ علیـه السـلام مـحدثان کثیر بوده اند۔ل اگـر قـوت قدسیه آنحضرت صـلـی الـلـه عـلیـه وسـلـم ہم صرف تا مقام محدثیت می تواند رسـانیـد۔ دریـں صورت ذات بابرکات آں فخر رسل رابر دیگر انبیـاء کـدام فـضیـلت و مزیت باشد۔ و لقب سید ولد آدم و فخر رسـل و سیـد المرسلین بر ذات شریف چگونه صادق می آید۔ لاریـب صـفـت خیـر الـرسـل بـودن مقتضی است کـه در ذات قـدسـی صـفات آنحضرت بعض آنچنان کمالات موجود باشد کـه در پیـغـمبـران پیشیـن مـوجـود و متحقق نبوده۔ و آں کمال مختص به آنحضرت صلی الله علیه وسلم نزد ما ایں است که امتیـانِ پیـغـمبـران گـذشتـه بـقوت جذب و کشـشِ انبیائے خود صـرف تا بمقام محدثیت می رسیدند۔ اما امتی آنحضرت صلی الـلـه عـلیه وسلم به فیض اطاعت و اتباع آں سرور عالمؐ بمقام نبـوت نیـز فائز می گردد۔ و ہمیں کمال قوت قدسیه است که دل یك مـومن را از محبت و عشق آنحضرت صلی الله علیه وسلم لبـریـز و سـرشـار میسازد اگر دروازۂ ایں نبوت بالواسطه نیز بباعث بعثت آنحضرت صلعم مسدود شده است۔ پس تشریف

ل بخاری کتاب المناقب باب مناقب عمر بن خطاب

آوری آنجناب موجب محرومی قسمت بنی نوع انسان ثابت گردد۔ و وجود قرآن کریم ہم بے سود ثابت شود۔ زیراکه ازیں عقیدہ لازم می آید که قبل از بعثتِ آنحضرت صلی الله علیه وسلم مردم نائل درجات اعلیٰ می شدند۔ و لیکن بعد از بعثت آنحضرت صلی الله علیه وسلم مردم ازاں مدارج علیا باز داشته شده اند۔ و نیز یك عاقل مجبور میگردد۔ بر تسلیم ایں سخن که کتب سابقه سماویه درحصول مرتبۂ نبوت ممدومعاون امم خود بوده است۔ و بذریعۂ عمل پیرا بودنِ انسان بر تعلیم آں کتب براں نقطۂ کمال میرسید که حق تعالیٰ اورا بجہت رتبۂ نبوت پسند می فرمود۔ اما بر تعلیم قرآن عمل نموده برآں درجۂ رفیع نتواند رسید۔ بفرض محال اگر ایں سخن صحیح است۔ پس باید که دلہائے پرستارانِ درگاه خداوندی اندرون سینه ہا خون شود۔ و کمر ہمت شاں بشکند۔ زیراکه ایشاں امیدہا بسته بودند۔ که به طفیل بعثت مبارکه سید ولد آدم برائے ترقیاتِ مدارج روحانیه ابواب جدیده بر روئے ما مفتوح گردد۔ و بوسیلۂ حضرت رحمة للعالمین با محبوب خود که رب العالمین است۔ نزدیك تر گردیم۔ لیکن نعوذ بالله نتیجه بر عکس بر آمد که آنحضرت صلی الله علیه وسلم تشریف آورده آں دروازه را که تا زمانِ تشریف آورئ او مفتوح بود بر روئے طالبان قرب الٰہی مسدود نمود۔

آیا یك مومن برائے یك چشم زدن ایں خیال غلط را نسبت ذات رؤف و رحیم رسول کریم صلی الله علیه وسلم در

خاطر خودراه تواند داد؟ و آیا یك عاشق فضائل مصطفویه برائے یك طرفة العین بر ایں عقیده سخیفه قائم تواند ماند۔ حاشا و کلا۔ قسم بذاتِ ذوالجلال که وجود ذی جود سرور عالم یك بحرے بود۔ از فیوضات ربانی و برکات روحانی که وسعتش را ہیچ فرد بشر ادراك نتواند کرد۔ را ابواب رحمت الٰہی و فیوض نا متناہی را بند نساخته بلکه وا کرد است۔ و درمیان رتبۂ پیغمبر ما صلی الله علیه وسلم و مراتب انبیائے دیگر فرق است بین۔ که پیروان انبیائے پیشین از مقام محدثیت فراتر قدم نتوانستند نهاد۔ و از برائے نائل شدن رتبه نبوت بسوئے تربیت علیحده ہم محتاج می بودند۔ مگر از پیروی آنحضرت صلی الله علیه وسلم یك انسان بمقام نبوت ہم فائز میشود۔ و مع ذٰلك از دائره امت بودنِ آں سرورِ عالمؐ بیرون ہم نمی رود۔ و ہر قدر که درجۂ او بلند شود۔ از غلامئ آنحضرت صلی الله علیه وسلم آزاد نتواند شد۔ ارتفاع مقامش اورا از امتی بودن بیرون نیارد۔ بلکه حسب بلندی و برتری مرتبۂ خود کمرِ او زیر بار احسان آنحضرت صلی الله علیه وسلم خم تر میشود۔ زیراکه پیغمبر ما بآں نقطه قرب الٰہی رسیده است که تا بآں دیگر کسے را ہر گز رسائی نیست۔ و ذاتِ شریفش چنداں معارج رفعت را طے فرموده است که دست دیگراں ازاں کوتاه است ۔ و ترقیات آں سرور صلی الله علیه وسلم به آں درجۂ سرعت جاری است۔ که واہمۂ انسان از اندازه کردن آں قاصر است و از سبقت آنحضرت صلی الله

علیه وسلم ایں امت مرحومه را نیز بر دیگر امم سبقت فی المدارج دست داده است۔ ایں مقام رفیع آنحضرت صلی الله علیه وسلم که مذکور شد۔ عقول و افہام ما را مجبور می کند که بعد از وئے سلسلۂ نبوت غیر تشریعی را در میان امت مرحومه او الیٰ یوم القیامة جاری و ساری اعتقاد کنیم۔ زیرا که ایں امر باعثِ عزت و افتخار آں فخر رسل است۔ دور مسدود پنداشتن آں خیلے توہین اوست صلی الله علیه وسلم۔ و علامت شاہنشاه بودن غیر ازیں نیست۔ که شاہان گردن بلند در تحت حکم او باشند۔ اگر شاگردانِ استادے در حالتِ ادنیٰ بمانند۔ لا ریب اینچنیں استاد را استاد کامل تسلیم کرده نشود۔ و ہمچنیں اگر تحت حکومتِ یك بادشاہے بجز احاد الناس و رعایائے فرو مایه نباشند۔ و ہیچ فرمانروائے ربقۂ اطاعت او درگردن ندارد۔ بیگمان آں بادشاه قابلیتِ آں ندارد۔ که اورا شہنشاه گفته آید۔ و لقب شہنشاه در دنیا لقب عزت است۔ نه موجب ذلت۔ ہم بریں نسق ہماں پیغمبر از پیغمبران دیگر در رتبه افزوں تر باشد که خادمانِ در گاہش برتبۂ پیغمبری برسند۔ و با اینہمه خدام او وامتیانِ او باشند۔ پس خطاب مستطاب و خشوراں [1] و خشور مثبتِ رفعت شان آنحضرتؐ است نه موجب کسر شان۔

در حقیقت ایں غلط فہمی که علمائے ایں زمانه دراں

[1] و خشور پیغمبر۔ و خشوراں و خشور به اضافتِ مقلوب در اصطلاحِ دساتیر آسمانی ابنائے فارس پیغمبر اعظم که دیگر پیغمبراں تابع شریعت او باشند۔ مترجم

افتادہ اند(قید ”ایں زمانہ“ ازاں جہت می افزائم۔ کہ کتب بزرگان پیشین از ابطال ایں عقیدہ فاسدہ مملواند مثل کتب شیخ محی الدین ابن عربی و تصانیف حافظ ابن قیم و مثنوی مولانا روم و مکتوبات شیخ احمد مجدد سر ہندی) ازیں پیدا شدہ است کہ در فہمیدن معنیٰ نبوت خطا کردہ اندو گمان بردہ اند کہ نبی ہماں می باشد۔ کہ شریعتِ نو باخود بیارد یا بعض احکام شریعت سابقہ را خط نسخ در کشد۔ و یا از اطاعتِ نبی سابق بیرون باشد۔ اما ایں سخن ہر گز مطابق واقعہ نیست۔ زیراکہ امور مذکورہ برائے نبی لازم نیست۔ بلکہ ممکن است۔ کہ او درقسمے ازیں اقسام ثلاثہ مذکورہ داخل باشد۔ و ممکن است کہ درآں ہیچ ازیں سہ امور نباشد۔ نہ کتابے جدید آوردہ باشد۔ نہ حکمے را از احکام شریعت سابقہ منسوخ کند۔ و نہ او را نبوت بلا واسطہ حاصل شدہ باشد۔ و با اینہمہ نبی ہم باشد۔ چراکہ نبوت یك مقام خاص است از مقامات قرب الٰہی و ہر کس کہ بہ آں مقام فائز گردد۔ کار او محض اینقدر است کہ اصلاح حال و اعمال و معتقداتِ بنی آدم کند۔ و مردم را بسوئے حق جل و علا بکشد و دلہائے مردہ را زندگی بخشد۔ و زمین خشك افتادہ را باز سیراب سازد۔ و کلامیکہ برائے ہدایت مردم برو نازل شود۔ بہ ایشاں برساند و آنچناں جماعتے فراہم آورد۔ کہ ہمہ زندگانی خود را در راہِ اشاعتِ دین حق صرف سازند۔ و اعمال خود را درست نمایند۔ و اسوۂ حسنۂ او را دستور العملِ کارد کردار خود کنند۔ الغرض ایں علماء نفی

نبوت از نہ فہمیدن معنیٰ نبوت کردہ اند۔ ورنہ بعض اقسام نبوت بجائے اینکہ باعثِ کسر شان آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم باشد۔ موجب رفعت شاں آں افضل الرسل است۔

اکثر علماء ایں حجت را پیش می کنند کہ قرآن کریم بعد از نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نبوت را منقطع نمود است۔ چراکہ میفرماید **مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَّسُوْلَ اللّٰهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيّٖنَ** [1] یعنی محمد صلی اللہ علیہ وسلم پدر کسے نیست از مردان شما و لیکن رسول خدا و خاتم النبیین است۔ پس صورت امکان ندارد کہ اکنوں کسے فائز رتبۂ نبوت شود۔

لیکن ہیچ کسے از ینان قرآن کریم را وا کردہ نمی بیند کہ اللہ تعالیٰ دریں آیۃ وانی ہدایت خاتم النبیین را بفتحۂ تائے ارشاد فرمودہ است۔ نہ بکسرِ تا۔ و خاتم بفتح تائے فوقانیہ بمعنی مُہر است نہ بمعنی بند کنندہ۔ و ثبت خاتم یعنی مُہر برائے تصدیق می باشد پس معنی ایں است کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم مہر انبیاء است۔ چنانچہ امام بخاری علیہ الرحمۃ در صحیح خود معنی خاتم النبیین اینچنیں کردہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از جملہ انبیاء علیہم السلام نبی صاحبِ مہر است۔ و در تفسیر ایں آیتہ حدیثے آوردہ کہ ازاں معلوم می شود۔ کہ بر کتف مبارك آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مہر نبوت بود۔ کاش مردم در الفاظ قرآن کریم تامل کردندے۔ تا در مغالطہ نیفتاد ندے۔ اگر ایشاں می دیدند کہ سوق کلام دریں آیت برائے کدام مقصود است۔ و مضمونش

[1] الاحزاب: ۴۱

چیست؟ بر ایشاں واضح می شد که خداتعالیٰ در ابتدائے ایں آیته بیان فرموده است که محمد صلی الله علیه وسلم پدر کسے از مردان شما نیست۔ و بعد ازاں کلمۂ استدراك یعنی ولٰکن آورده در عقب او الفاظ رسول الله و خاتم النبیین ارشاد فرموده است۔ و ایں خود ظاہر است که کلمه لٰکن برائے ازاله شبہتے می آید۔ و ایں سخن نیز ہر کسے میداند که از فقرۂ اول یعنی **مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَآ اَحَدٍ مِّنْ رِّجَالِكُمْ** ایں شبه ناشی میشود۔ که در سورۂ کوثر خدا فرموده است **اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ** [1] یعنی دشمنِ تو ابتر و بے اولاد نرینه است۔ یعنی تو ابتر نیستی بلکه به تحقیق دشمن تو ابتر است۔ و دریں آیته خود تسلیم میکند که محمد صلی الله علیه وسلم را اولاد نرینه نیست۔ پس بجہت ازالۂ ایں شبه حرف لٰکن استعمال کرده ظاہر ساخت که ازیں بیان که در دل مردم شبه پیدا میشود۔ ما آں شبه را دور می نمائیم که محمد صلی الله علیه وسلم ہر چند بطور جسمانی پدر کسے نیست۔ ولٰکن ابتر ہم نیست۔ زیراکه او رسول خدا است پس سلسلۂ اولاد روحانی او خیلے وسیع باشد۔ زیراکه ہر رسول پدر روحانی امت خود است۔ بعد ازاں خاتم النبیین آورده بر مضمونِ اول مزید ترقی کرده فرمود که نه صرف بسیارے از مومناں اولاد او باشند۔ بلکه او مُہر پیغمبران ہم است که به مہروے انسان تا بمقام نبوت تواند رسید۔ پس او نه صرف پدر عامه مومناں خواہد بود۔ بلکه پدر انبیاء ہم خواہد بود۔ الغرض دریں آیت باب ایں قسم نبوت که

[1] الکوثر:۴

مذکور شد وا کردہ شدہ است نہ مسدود۔ آرے ایں آیت باب آں نبوۃ را بکلی بند کردہ است۔ کہ حامل شریعت نو باشد۔ یا بغیر واسطہ آنحضرتؐ حاصل شود۔ زیراکہ اگر اینچنیں نبوت باقی باشد۔ البتہ باب ابوت روحانی آں سرور بند گردد۔ و ابوت روحانی آں نبی جدید جاری شود۔ در ایں آیۂ کریمہ نفی اینچنیں نبوت و رسالت کردہ شدہ است۔

و ہمچنیں علماء می گویند کہ رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ است۔ **انی اخر الانبیاء** [1] و نیز ارشاد کردہ است **لا نبی بعدی** [2] پس از روئے ایں احادیث بعد از سرور کائنات ہیچ کس نبی نتواند شد۔ مگر حیف کہ ایں علماء فقرہ اِنِّیْ اخر الانبیاء را می بینند۔ و فقرۂ دیگر کہ **و مسجدی ھذا اخر المساجد** است کہ در حدیث مسلم با فقرۂ مذکورہ بالا موجود است۔ بسوئے آں مطلق التفات نمی کنند۔ اگر فقرۂ **اِنِّی اخر الانبیاء** ایں معنی دارد کہ بعد از من نبی ہیچ قسم نمی آید۔ پس دریں صورت معنئ فقرۂ دوم نیز ایں باشد کہ ہیچ مسجدے بر روئے زمین بعد ایں مسجد من تعمیر نشود۔ لیکن ہماں گروہ علماء کہ از **اِنِّی اخر الانبیاء** استدلال بر نفی نبوت ہر قسم بعد از آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم می کنند باوجود موجود بودنِ الفاظ و مسجدی ھذا آخر المساجد نہ صرف مساجد دیگر تعمیر می کنند بلکہ چنداں مساجد بکثرت بنامی نمایند کہ در بعض شہر ہا بوجہ کثرت مساجد خیلے مساجد ویران افتادہ است۔ و در بعض مقامات مابین مساجد فاصلہ چہل

[1] مسلم کتاب الحج باب فضل الصلوٰۃ بمسجدی مکۃ والمدینۃ
[2] مسلم کتاب الامارۃ باب وجوب الوفاء بیعۃ الخلیفۃ الاول فالاول

ذراع ہم بمشکل یافته میشود۔ اگر بباعث بعثت آخر الانبیاء ہیچ انسان نبی نتواند شد پس باوجود لفظ آخر المساجد دیگر مساجد چرا بنا کرده میشود۔

در جواب ایں سخن گفته می شود که این مساجدہم مساجد نبی کریم صلی الله علیه وسلم است زیرا که این مساجد برائے ہماں طریق عبادت بنا کرده میشود که آنحضرتؐ برائے آں مسجد نبوی را تعمیر کرده بود۔ پس به سبب ظلیت ایں مساجد از مسجد نبوی جدا نیستند۔ پس بنائے این مساجد آخریت مسجد نبوی را نفی نمیکند۔

بلے ایں جواب باصواب است۔ مگر ما میگوئیم که چنانکه مساجد روئے زمین ظل مسجد نبوی است۔ ہم بریں نسق باوجود اِنِّیْ آخر الانبیاء بعثت آنچنان انبیاء نیز جائز است۔ که نبیؑ مارا برجائے ظل و بروز باشند۔ و برجائے شریعت جدیده آوردن پیروی شریعت محمدیه نمایند۔ و محض برائے اشاعت تعلیم محمدیؐ مبعوث گردند۔ و ہرچه یافته باشند از فیض و احسان محمد مصطفیٰ صلی الله علیه وسلم یافته باشند۔ پس از بعثت چنین انبیاء در آخر الانبیاء بودن سید ولد آدم ہماں طور فتور نمی افتد چنانکه از مساجد نو که بر نمونۂ مسجد نبوی بنا کنند ہیچ خلل در آخر بودن مسجد نبوی پیدا نمیگردد۔

ہم بریں نمط معنی لا نبی بعدی ہرگز ایں نیست۔ که بعد بعثت سید الکونین اصلاً ہیچ نبی بعثت نه پذیرد۔ بلکه

معنیٰ آں ہم ہمین است که آں نبی پیدا نگردد که شرع محمدی را منسوخ سازد۔ پس ہر آں نبی که برائے تائید نبوت آنحضرت صلی الله علیه وسلم آمده باشد او را "بعد آنحضرت صلی الله علیه وسلم" نتواں گفت۔ زیراکه او درون دائره نبوت آنحضرت صلی الله علیه وسلم است۔ "بعد آنحضرت" دراں صورت می بود۔ که حکمے را از احکام شریعتش منسوخ میکرد۔ کار خرد مندآن می باشد که بر ہر مضمون غور تام فرماید۔ و در تگ ہر لفظے فرارسد۔ غالباً حضرت صدیقه بخوف اینکه مبادا اینچنیں کوته اندیشاں در مغالطه بیفتند۔ فرموده است **قولوا انه خاتم الانبیاء و لا تقولوا لا نبی بعده** [۱] یعنی خاتم النبیین بگوئید۔ و لیکن اینطور مگوئید که بعد از وے ہیچ نبی نیاید۔ اگر بعقیدۂ حضرت عائیشه صدیقه بعد بعثت سرور عالم بعثت نبی ہیچ قسم نا ممکن بود۔ چرا مردم را از گفتن **لا نبی بعدهٗ** منع فرمود۔ و اگر عقیدۂ صدیقه درست نبود۔ صحابه کرام چرا تردید قول صدیقه نکردند۔ پس منع کردن حضرت عائیشه از گفتنِ **لا نبی بعدهٗ** ثابت میکند که بعقیدۂ صدیقه بعد از بعثتِ آنحضرت صلی الله علیه وسلم بعثت نبی دیگر ممکن است مگر بعثتِ نبی صاحبِ شریعت یا بعثت آں نبی که از قید اطاعت و اتباع سرور انبیاء آزاد باشد۔ ممکن نیست۔ و خاموشئ اصحاب کبار و اعتراض ناکردن بر قول صدیقه و امی نماید که ہمه صحابه مثل صدیقه دا رائے ہمیں عقیده بوده اند۔

[۱] تکمله مجمع بحار الانوار جلد ۴ صفحه ۸۵ مطبع العالی لمنشی نو لکشور ۱۳۱۴ھ

افسوس بر مردم که در معانی کلام الٰهی ہیچ غور نمی کنند و خود ہم خطا می کنند و دیگراں را ہم در ورطۂ خطا می اندازند۔ و باز افسوس بر آں مردم که ایشاں بر کسانیکه مثل شاں راه غلط نرفته اند۔ خیلے اظهار غیظ و غضب می کنند۔ و به لقب بیدین و کافر یاد می نمایند۔ مگر مرد مؤمن ازیں سخناں درشت نمی ترسد۔ بلکه او از غضب و نارضامندی خدا می ترسد۔ انسانے انسان را چه ضرر تواند رسانید۔ و غیر ازینکه او را به قتل رساند دیگر چه تواند کرد۔ اما مرد مؤمن از موت نمی ترسد۔ موت برائے وے ذریعه لقائے محبوب باشد۔ اے کاش ایں مردم در معانی قرآن کریم تدبر میکردند۔ تا بر ایشاں واضح و لائح می شد که قرآن خزانه ایست بس وسیع۔ و ذخیره ایست غیر نافد۔ ہمه ما یحتاج انسانی را کفائت میکند۔ و در وے آنقدر حقایق و معارف بیان شده است۔ که در کتب سابقه عشر عشیر آں ہم مذکور نیست۔

اگر ایشاں را ایں حال معلوم می شد۔ ہمچو غوک چاه بر حال تنکِ خود شاد نبودندے بلکه در طلب را ہائے قرب الٰہی گام زدندے۔ اگر ایشاں بجائے قناعت نمودن بر الفاظ قدرِ اصلاحِ دلہا می شناختند۔ بر لقلقۂ علوم ظاہری قناعت نمیکردند۔ بلکه می کوشیدند تا ایشاں را تعلقے بخدا تعالیٰ میسر آید و اگر ایشانرا ایں خواہش پیدا شدے۔ البته در ایشاں ایں جستجو ہم پیدا شدے که قرآن کریم تا بکدام حدے برائے انسان راه ہائے ترقیات کشوده است۔ و آنگاه بر ایشاں واضح شدے که ایشان

مغز را گذاشته برقِشر قناعت در زیده اند۔ و پیاله تہی را پیش لب آورده آرزوئے مستی داشتند۔

آخر سبب چیست که با آنکه سوره فاتحه را میخوانند و در دلہائے شاں ایں آرزو گاہے پیدا نمی شود۔ که آں انعامات که حق تعالیٰ دریں سوره بیان کرده ایشانرا نیز ارزانی گردد ہر روز پنجاه بار **اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيْمَ صِرَاطَ الَّذِيْنَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ** را تلاوت می کنند۔ لیکن در خاطر ایشاں ایں خیال پیدا نمیگردد که آخر آں کدام انعام است که مامی طلبیم۔ اگر یك نوبت ہم فہمیده نماز میگذاردند۔ دلہائے شاں دریں فکرمی افتادند که از "**الصراط المستقیم**" و "**صراط الذین انعمت علیهم**" مراد چیست۔ و آنگاه عنانِ توجه ایشاں بجانبِ ایں آیات سورۂ نساء منعطف می گشت۔ **وَ لَوْ اَنَّهُمْ فَعَلُوْا مَا يُوْعَظُوْنَ بِهٖ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَ اَشَدَّ تَثْبِيْتًا۔ وَّ اِذاً لَّاٰتَيْنٰهُمْ مِّنْ لَّدُنَّآ اَجْراً عَظِيْماً۔ وَّ لَهَدَيْنٰهُمْ صِرَاطاً مُّسْتَقِيْماً۔ وَ مَنْ يُّطِعِ اللّٰهَ وَ الرَّسُوْلَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِيْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِّنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدِّيْقِيْنَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصّٰلِحِيْنَ وَ حَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيْقاً۔ ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِ وَ كَفٰى بِاللّٰهِ عَلِيْماً۔** [۱]

یعنی اگر میکردند آنچه به آں پند داده میشوند۔ ہر آئنه بہتر بودے ایشاں را و محکم تر در استوارئ دین و آنگه البته میدادیم ایشاں را از نزد خود مزدے بزرگ و دلالت میکردیم ایشانرا به راه راست و ہر که فرمان برد خدا و رسول را پس اینچنیں جماعت ازاں مردمان اند که انعام کرده است خدا بر ایشاں از پیغمبران و صدیقان و شہیدان و صالحان و چه

[۱] النسآء:٦٧ تا ٧١

نیکوتر اند آں گروہ ہمنشینانِ ایں بخشایش است از خدا و بسنده است خدائے دانا۔

ازیں آیات ہویدا میشود که مراد از ہدایتِ راهِ گروه منعم علیهم داخل کردن است در زمرۂ انبیاء و صدیقان و شہیدان و صالحان۔ ہر گاه خداتعالیٰ بواسطه رسول خود ارشاد فرموده است که ما ہر روز قریبا چہل بار پیش خدا ایستاده از برائے خود صراط مستقیم بطلبیم۔ و تفسیر ہدایت صراط مستقیم که خود خدا فرموده است این است که در گروه انبیاء و صدیقان و شہیدان و صالحان داخل کرده شود۔ پس چگونه امکان دارد که من کل الوجوه بر روئے ایں امت باب نبوت مسدود باشد۔ آیا ایں ہزل نمیگردد؟ و شان حق تعالیٰ از تمسخر بالا ترا است۔ آیا ممکن است که او تعالیٰ از یك طرف با مردم تاکید کند۔ که از من ہماں انعامات را طلب کنید که بر انبیاء و صدیقان و شہدا و صالحین کرده ام۔ و باز از جانب دیگر بگوید که من ایں انعامات را برائے دوام بر روئے ایں امت بند کرده ام حاشا و کلّا! ذات او سبحانه و تعالیٰ از جمله نقائص مبرّا است۔ و از ہمه عیوب منزّه۔ اگر او تعالیٰ ایں انعامات را بر روئے خلائق مسدود میکرد در سوره فاتحه ما را ہر گز تلقین طلبِ ہدایت بسوئے راه گروهِ منعم علیهم نمی فرمود۔ و نیز در تفسیر صراط مستقیم ہر گز نفرمودے که انسان بذریعۂ اتباع و اطاعت ایں رسول در زمره انبیاء هم داخل میشود۔

گفته می شود که در سورۂ نساء **مَعَ الَّذِیْنَ اَنْعَمَ اللّٰہُ عَلَیْہِمْ**

وارد شده است نه **مِنَ الَّذِیْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَیْهِمْ** ۔ لہذا مراد ایں آیت شریفہ ایں است کہ خاصان ایں امۃ ہمراہ انبیاء باشند نہ داخل زمرۂ انبیاء۔ لیکن ایں معترضان نمی اندیشند کہ در آیہ کریمہ خداتعالیٰ محض بر ذکر انبیاء کفایت نفرمودہ است۔ بلکہ با ذکر انبیاء صدیقین و شہدا و صالحین را نیز یاد فرمودہ است۔ اگر بسبب لفظ ''مع'' معنی ایں آیہ آن است کہ ایں مردم می گویند دریں صورت ایں ہم واجب التسلیم خواہد بود کہ دریں اُمت ہیچ کدام صدیقے ہم نخواہد بود۔ بلکہ محض اینقدر است کہ چند افراد ایں امت با صدیقان باشند نہ داخل زمرۂ صدیقان۔ و نیز ہیچکس شہید ہم دریں امت نباشد آرے ایں قدر باشد کہ بعض مردم در رکاب شہداء باشند نہ داخل زمرۂ شہدا۔ و نیز صالح ہم ہیچکس نتواند بود بلکہ چندے ازیشاں محض در معیّت صلحاء باشند یا بلفظ دیگر اینکہ جمیع افراد ایں امت از ہمگی مدارج تقویٰ محروم باشند۔ و نصیب ایشاں صرف ایں قدر باشد کہ ایشاں در انعام یافتن ہمراہ کامل افراد امم سابقہ کہ باعلیٰ مدارج تقویٰ رسیدہ اند شامل کردہ خواہند شد و بس۔ آیا ہیچ مسلمانے اینچنیں خیال در دل می تواند گذرانید؟ زیادہ ازیں توہین قرآن کریم و اہانت نبی رؤف رحیم و تحقیر و تذلیل دین اسلام دیگر چہ تواند شد۔ کہ در امت محمدّیہ مردم نیکوہم نباشند صرف اینقدر باشد کہ چند نفر ازیں امت بانیکواں امم سابقہ شامل کردہ شوند۔

الغرض اگر بر لفظ ''مع'' زور داده سلسله نبوت را بند کرده آید لا محاله نتیجه اش غیر ازیں نمی بر آید که بر روئے مسلمانان دروازهٔ صدیقیت و شهادت و صلاح نیز مسدود باشد۔

امّا حقیقت سخن ایں است که معنی لفظ ''مع'' محض همیں نمی باشد که دو۲ چیز یا دوکس در یك جائے یا در یك زمان باهم شریك باشند۔ بلکه ایں لفظ گاہے برائے اشتراك مناصب و مدارج هم استعمال کرده می شود۔ چنانچه حق تعالیٰ فرموده است۔ **اِنَّ الْمُنَافِقِيْنَ فِی الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَ لَنْ تَجِدَلَهُمْ نَصِيْرًا۔ اِلَّا الَّذِيْنَ تَابُوْا وَ اَصْلَحُوْا وَاعْتَصَمُوْا بِاللّٰهِ وَاَخْلَصُوْا دِيْنَهُمْ لِلّٰهِ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِيْنَ وَ سَوْفَ يُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِنِيْنَ اَجْراً عَظِيْماً۔** [1] یعنی هر آئنه منافقاں در طبقه زیر ترین انداز آتش۔ و نیابی ایشاں را هیچ یاری دهنده مگر آنانکه توبه کردند و صلاح پیش گرفتند و چنگ زدند با خدا و خالص کردند دین خود را برائے خدا پس آں گروه مع المومنین باشند و زود باشد که خدا بد هد مومناں را مزدے بزرگ۔

دریں آیت برائے تائبان و نیکو کاران و فرمانبردارانِ خالص لفظ ''**مع المومنین** '' مستعمل شده است۔ پس اگر معنی ''مع'' صرف ''همراه'' کرده شود مفهومش غیر ازیں نباشد که باوجود اینهمه نیکوئیها که ایشاں کنند باز هم مومنان خالص نگردند۔ بلکه محض با مومنان همراه کرده شوند۔ و ایں امر بالبداهت باطل است لهذا معنی ''مع'' گاہے برائے اشتراك فی

[1] النساء: ۱۴۶۔۱۴۷

المنصب والدرجه ہم باشد۔ و دریں آیه کریمه **اُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِيْنَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ** نیز لفظ ''مع'' افادۂ معنی اشتراك فی الدرجه و فی المرتبه می دہد۔

محض ہمیں آیت تصدیق مدعائے مانمیکند بلکه از خیلے آیات کلام الله مستفاد می شود که باب آں نبوت بریں امت مفتوح است که ظل نبوت آنحضرت صلی الله علیه وسلم باشد۔ و بجہت اشاعت نبوتش عطا کرده شود و به اطاعت و غلامی آنحضرتؐ حاصل آئد چنانچه خداتعالیٰ در اثنائے ذکر آں سرور صلی الله علیه وسلم و ذکر امتِ او در سورۂ اعراف میفرماید :۔ **قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَ الْاِثْمَ وَالْبَغْیَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ اَنْ تُشْرِكُوْا بِاللّٰهِ مَالَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَاناً وَّ اَنْ تَقُوْلُوْا عَلَی اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ ۔ وَلِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ فَاِذَا جَآءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَاْخِرُوْنَ سَاعَةً وَّلَا يَسْتَقْدِمُوْنَ ۔ يَا بَنِیْ اٰدَمَ اِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِّنْكُمْ يَقُصُّوْنَ عَلَيْكُمْ اٰيٰتِیْ فَمَنِ اتَّقٰی وَاَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ** ۔[۱]

یعنی بگو جز ایں نیست که حرام کرد پروردگار من کارہائے ناشائسته را آنچه پیدا ست ازاں و آنچه بنظر دقیق بر بدئ آنہاپے تواں برد و گناه را تعدی ناحق را۔ و آنکه شریك سازید بخدا چیزے را که خدا ہیچ دلیل براں نازل نکرده است۔ و اینکه بگوئید بر خدا آنچه نمی دانید۔ برہر گروہے را میعادیست پس چوں بیاید مدت آنہا۔ پس ماندن نتوانند یك ساعتے و نه پیش توانند شد۔ اے فرزندان آدم اگر بیایند به شمار رسولاں از میان شما که بخوانند بر شما آیتہائے مرا۔ پس ہر که پرہیزگاری کند

[۱] الاعراف:۳۴تا۳۶

وکار خود را بہ صلاح آرد پس نیست ہیچ ترسے بر آنہا و نہ ایشاں اند وہگین شوند۔

ازیں آیت پُر بشارت روشن است کہ دریں امت نیز رسولاں خدا مبعوث گردند زیرا کہ حق جل و علا در اثنائے ذکر امت محمدّیہ فرمودہ است کہ اگر نزد شما رسولاں بیایند باید کہ ایشاں را قبول کنید۔ ورنہ در عذاب گرفتار شوید۔

ایں نتواں گفت کہ دریں آیت لفظ امّا وارد شدہ است کہ دلالت بر شرط می کند۔ چرا کہ بعد از واقعۂ خروج آدم علیہ السلام نیز ہمیں لفظ امّا را ارشاد فرمودہ است۔ علاوہ بریں اگر لفظ امّا را برائے شرط ہم قرار دادہ شود باز ہم ظاہر میشود کہ سلسلہ نبوت را خدا تعالیٰ بند نفرمودہ است زیرا کہ ایں امر خلافِ شان اوست کہ ہر امرے را کہ قطعاً مسدود و مقطوع ساختہ باشد باز آں را بطور شرط بیان نماید۔

و ہمچنین خیلے شواہد و نظائر از قرآن کریم و احادیث رسول رؤف رحیم مثبت ایں مدعا است کہ باب نبوت مطلقاً مسدود نیست۔ چنانچہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بار بار مسیح موعود را بہ لقب نبی اللہ یاد فرمودہ است۔ اگر بعد از حضرت محمد مصطفٰےؐ نبی ہیچ قسم قابلیتِ بعثت نمیداشت۔ چرا آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مسیح موعودؑ را بہ لفظ نبی یاد مے فرمود“۔

﴿دعوت الامیر فارسی۔ صفحہ۴۸ تا ۶۴﴾